

*Косович О. В.,**доктор філологічних наук,**завідувач (професор) кафедри романо-германської філології**Тернопільського національного педагогічного університету**імені Володимира Гнатюка*

ГІПЕРОНІМІЯ / ГІПОНІМІЯ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІЙ СИСТЕМІ МОВИ

Анотація. У статті розглядаються поняття гіперонімії / гіпонімії як особливого семантичного явища, яке вимагає врахування частиномовної специфіки слів, впливу категорійних і лексико-граматичних сем на механізми взаємодії гіперонімів і гіпонімів, що належать до тієї чи іншої частини мови. У межах цього наукового дослідження визначаються обставини уживання та морфосемантичні форми ієрархічних відношень у сучасному словнику, розкриваються відношення, які підтримують ці дискурсивні реалізації з організацією нової лексики. Зазначається, що формування гіпо-гіперонімічних відношень є важливою складовою частиною категоризації та концептуалізації, які визначають процес впорядкування одиниць у ментальному лексиконі. Гіпо-гіперонімічні відношення розглядаються як ієрархічна організація елементів семантичного поля, що ґрунтується на родо-видових відношеннях, як тип семантичних відношень, які пов'язують лексеми з конкретнішим і загальнішим значенням, що становлять включення семантично однорідних одиниць до відповідного класу найменувань і таких, котрі ґрунтуються на відношенні несумісності – властивості семантично однорідних мовних одиниць. Гіпо-гіперонімія є організуючим принципом лексики через порядок загального характеру надвпорядкованих термінів (гіпероніми) і підпорядкованих термінів (гіпоніми). З формального погляду розрізняємо два типи відносин між гіперонімом і відповідними гіпонімами: 1) без формального зв'язку; 2) з формальним зв'язком.

Лексема може функціонувати то як гіпонім, то як гіперонім. Гіпо-гіперонімія охоплює класи лексем «повного значення»: іменники, дієслова, прикметники. Гіпо-гіперонімія може визначатися як відношення включення: екстенсійне у разі належності до одного класу (клас референтів X включено до класу референтів Y); інтенсійне у разі семантичних особливостей: семи загальнішого терміна включені до семи терміна більш окремого.

Гіпо-гіперонімія є логічним співвідношенням односторонньої імплікації. У своєму функціонуванні гіпоніми відокремлюються від свого гіпероніма певними обмеженнями щодо вживання, що з'ясовуються з допомогою певних тестів: заперечення, порівняння, родового найменування, детермінації через специфікатор тощо. Гіпоніми та їхній гіперонім можуть ввійти в такі дискурсивні структури: дефініції, перерахування, пояснення прикладів.

Ключові слова: гіпонімія, гіперонімія, гіперонім, гіпонім, гіпо-гіперонімічні відношення, структурна семантика.

Постановка проблеми. Гіпонімічні зв'язки слів розглядаються як важливий спосіб ієрархічної організації лексики (Баллі, Гак, Караулов, Вежбицька, Шмельов, Уфимцева, Мортуро та ін.). У семантичних дослідженнях останніх десятиріч спо-

стереження явища гіпонімії обмежувалися деклараціями про логічні зв'язки категорій роду і виду, а також про універсальність відношень включення, що пронизує увесь масив лексики.

Виклад основного матеріалу. Структурна семантика розглядає різноманітні типи семантичних зв'язків: антонімію, синонімію. Проте тільки гіпонімія презентує категоризацію того чи іншого фрагменту світу, оскільки відображає ієрархічну структуру об'єктів [1, с. 178].

Вивчення гіпонімії як особливого семантичного явища вимагає врахування частиномовної специфіки слів, впливу категорійних і лексико-граматичних сем на механізми взаємодії гіперонімів і гіпонімів, що належать до тієї чи іншої частини мови. У межах цього дослідження важливо визначити обставини, уживання та морфосемантичні форми ієрархічних відношень у сучасному словнику, розкривши відношення, які підтримують ці дискурсивні реалізації з організацією нової лексики.

У такому разі стає очевидним, що в дискурсивних стратегіях гіперонімія грає роль як засобу вираження (запозичуючи у вже наявного лексичного фонду), так і продукту (набуваючи неологічної форми).

Найуніверсальнішим вимірюванням словника, який ранжує, упорядковує його в цілісну ієрархічну структуру, визнані в сучасній лінгвістиці *родо-видові* відношення, що отримали назву *гіпонімія*.

Загалом в основі гіпонімічних перетворень – гіпо-гіперонімічні відношення, один із видів універсальних парадигматичних відношень між словами. Гіпо-гіперонімічні відношення не проявляються у всіх мовах з однаковою регулярністю, і доволі часто спостерігаємо, що з різних причин в одній мові той чи інший об'єкт / предмет може не мати спеціального найменування, тобто певне поняття, яке існує у свідомості носіїв мови як комплекс семантичних характеристик, не закріплене окремим вербальним знаком, і для вираження цього поняття використовується найменування меншого класу предметів, тоді як в іншій мові відповідне явище позначається окремою лексичною одиницею.

Гіпер-гіпонімія – складна структура, котра ґрунтується на відношеннях підпорядкування, включення і супідрядності. Остання логічна засада продиктована наявністю при загальному гіперонімі «не менше двох супідрядних членів гіпонімічного рівня, які між собою вступають у відношення координації» [2, с. 121].

Термін «гіпонімія» не належить до традиційних термінів семантики і був створений недавно за аналогією до антонімії та синонімії, неонімії тощо. Натомість тип відносин між одиницями лексико-семантичної системи мови, що ґрунтується на їхній родовидовій концептуальній спільності та йменується

терміном «гіпонімія», відомий здавна і є одним із головних констатуючих принципів організації словникового складу мови. Це відношення включення чи панування, за якого одне слово (гіперонім) позначає клас предметів, що включає цей клас, який позначається іншим поняттям – гіпонімом, і виявляється ширшим від попереднього за значенням. Наборів слів, пов'язаних одне з одним відношеннями підпорядкування і домінування, багато в лексичній системі. Вони утворюють т. зв. гіперо-гіпонімічні ряди, чи, за Ч. Філлмором, таксономії.

Як зазначає О. Селіванова: «Гіперонім – родове поняття для певного класу понять і його мовне позначення. Гіпонім – назва видового поняття одного класу об'єктів. Гіпонім передбачає наявність гіпероніма родового знака класу понять» [3, с. 85–87].

А. Вежицька виокремлює з-поміж гіперонімів такі різновиди: таксонімічні, узагальнені функціональні, збірні, псевдо-рахункові [4, с. 265].

Загалом із погляду лексики гіпо-гіперонімія є принципом організації лексики: класифікація лексем за значеннями призводить до структуризації лексики мови.

Таким чином, *réseau social*, загальний термін, є гіперонімом лексеми *Twitter*, менш загального характеру / значення, що є гіпонімом *réseau social*, тоді як *Facebook*, *YouTube*, *Skype*, *Google+*, *Deezer*, *LinkedIn*, *Soundcloud*, *Pinterest et Tumblr*, *Copains d'avant* (найпопулярніші соцмережі у Франції) і т. д. є «підлеглими / підрядними» співгіпонімами того самого гіпероніма *réseau social*.

Ця ієрархічна структура, імплікуючи підрядні терміни, визначається сферами та таксемами (засобами вираження граматичних значень або відношень, напр., закінченнями, порядком слів тощо).

З референтного погляду гіпероніми і гіпоніми функціонують як чіткі найменування, які застосовуються до класів референтів. Об'єкти, що класифікуються, наприклад, *Facebook*, автоматично класифікуються як *réseaux sociaux*. За допомогою методу сукупної рекласифікації класи слів піддаються послідовному і поступовому.

Класифікуюча дефініція забезпечує перехід від одного порядку загального значення до іншого:

site
|
réseau social
|
Copains d'avant

Цю ієрархічну структурність можна було б презентувати так:

<i>réseau social</i>				
<i>Twitter</i>	<i>Copains d'avant</i>	<i>YouTube</i>	<i>Skype</i>	<i>Pinterest</i>
<i>signes</i> (“twitts”)	<i>photos de classe, etc.</i>	<i>Vidéo</i>	<i>téléphone</i> (en ligne)	<i>site de photos</i>

Перехід з одного класу до іншого може супроводжувати висхідний рух: перехід від гіпоніма до гіпероніма, нейтралізується специфічний характер терміна: *Le réseau social augmente tous les jours* для *Twitter* *augmente tous les jours*. Можна перейти від гіпероніма до гіпоніма, змінивши знак: *Ce réseau social est Twitter* або додавши означення: *Le Twitter c'est un site de signes* (“twitts”). Як бачимо з прикладів, лексема може функціонувати і як гіперонім, і як гіпонім: *réseau social* є гіпонімом щодо *site* і гіперонімом щодо *Twitter*, *Copains d'avant*, *YouTube*, *Skype* тощо.

Взаємодія обох структур узагальненої інтеграції й різноманітної специфікації відіграє важливу роль в організації лексичних ієрархій. Менш загальні класи об'єднуються у більш узагальнений клас (таксема у галузь). Гіпонімія ідентифікується з прийомом нисхідного характеру, що уможливорює дедалі тонші поділи [5, с. 27].

Гіпо-гіперонімічне відношення реалізується поступово і послідовно, специфікації, будучи обмеженими в гіпоніма, не можуть транзитиватися в гіперонім: *signes* (“twitts”), *téléphone* (en ligne) тощо.

З погляду їхнього лексичного утворення розрізняємо два типи відношень між гіперонімом і його гіпонімом:

1) без формального зв'язку: ARME = *bombe*, *mitrailleuse*, *pistolet* etc. COMMUNITÉ = *nation*, *génération*, *peuple* etc;

2) з формальним зв'язком: гіперонім (Г) + детермінант = гіпонім (г): (Г + Дт = г: BOMBE – *bombe à micro-ondes*, *bombe ethnique*, *bombe sale*, *bombe thermonucléaire* etc.;

GÉNÉRATION – *génération du hip-hop*, *génération C*, *génération de l'écho*, *génération numérique*, *génération slash*, *génération techno*, *génération Y*, *génération Z*, *génération X* etc.

Гіпо-гіперонімія як спосіб організації лексики охоплює різні класи лексем: іменник, дієслово, прикметник, зі згаданими двома типами утворення.

CONFLIT – *guerre*, *combat*, *lutte*, *guerre asymétrique*, *guerre bactériologique*;

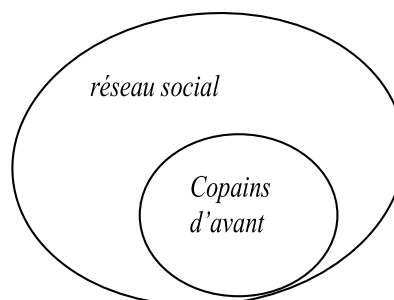
COUPER – *hacher*, *tailler*, *hacher menu*;

JAUNE – *citron*, *jaune paille*.

Відношення підкласу до підпорядкованого класу відзначає певними загальними асоціативними особливостями [5, с. 26]. Так, інновація *googliser* комбінується добре як з гіперонімом, так і з його гіпонімами: *google*, *on googlise un site*.

Гіпоніми поділяють із гіперонімом дериваційні характеристики, семантичні відношення і комбінаторні діапазони, лексичну когерентність, що стає посиленою через передачу характеристик вищого рівня до нижніх рівнів.

У семантико-референтній перспективі гіпо-гіперонімія позначається як відношення включення між двома семемами. В аналізі відносин семемного підпорядкування стикаються дві гіпотези. Фундаментальна розбіжність розділяє дві концепції стосовно поняття включення. Два визначальні підходи до ідеї включення зосереджені на протиставленні екстенсія / інтенсія (екстенсія тлумачиться як сукупність конкретних чи абстрактних об'єктів, до яких застосовується концепт. Інтенсія виражається через сукупність особливостей, специфік, що позначають належність до класу). Вважаємо можливим застосування до поняття включення й екстенсійної дефініції, на підставі якої сукупність визначається як перелік елементів, що її складають; ця дефініція формулюється через належність до класу: клас референтів *X* включений до класу референтів *Y*. Таким чином, клас *Copains d'avant* включено до класу *réseau social*.

Таким чином, формування гіпо-гіперонімічних відношень є важливою складовою частиною категоризації та концептуалізації, як визначають процес впорядкування одиниць у ментальному лексиконі. Гіпо-гіперонімічні відношення розглядаються як ієрархічна організація елементів семантичного поля, що ґрунтується на родо-видових відношеннях, як тип семантичних відношень, які пов'язують лексеми з конкретнішим і загальнішим значенням, що становлять включення семантично однорідних одиниць до відповідного класу найменувань, і таких, котрі ґрунтуються на відношенні несумісності – властивості семантично однорідних мовних одиниць. Гіпо-гіперонімія є організуючим принципом лексики через порядок загального характеру надвпорядкованих термінів (гіперонімів) і підпорядкованих термінів (гіпонімів). З формального погляду розрізняємо два типи відношень між гіперонімом і відповідними гіпонімами:

1) без формального зв'язку: ARME = *bombe, mitraille, pistolet* etc. COMMUNITÉ = *nation, génération, peuple* etc;

2) із формальним зв'язком: гіперонім (Г) + детермінант = гіпонім (г): (Г + Дт = г):

BOMBE – *bombe à micro-ondes, bombe ethnique, bombe sale, bombe thermobarique* etc.

Лексема може функціонувати то як гіпонім, то як гіперонім.

Гіпо-гіперонімія охоплює класи лексем «повного значення»: іменники, дієслова, прикметники. **Гіпо-гіперонімія** може визначатися як відношення **включення**:

– **екстенсійне** у разі належності до одного класу (клас референтів Х включено до класу референтів Y);

– **інтенсійне** у разі семантичних особливостей: семи загальнішого терміна включені до семи терміна більш окремого.

Гіпо-гіперонімія є логічним співвідношенням односторонньої імплікації. У своєму функціонуванні гіпоніми відокремлюються від свого гіпероніма певними обмеженнями щодо вживання, що з'ясовуються з допомогою певних тестів: заперечення, *sauf*, порівняння, родового найменування, детермінації через специфікатор тощо. Гіпоніми та їхній гіперонім можуть ввійти в такі дискурсивні структури: дефініції, перерахування, пояснення прикладів.

Література:

1. Кронгауз М.А. Семантика. Москва : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. 399 с.
2. Харитончик З.А. Очерки о языке. Теория номинации. Лексическая семантика. *Словообразование : Избранные труды*. Мн., 2004.
3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.

4. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. *Семантические универсалии и описание языков*. Москва : Языки русской культуры, 1999. С. 263–305.
5. Kleiber G., Tamba I. L'hyponymie révisée: inclusion et hiérarchie. *Langage*. 1990. Vol. 25. № 98. P. 7–32.

Kosovych O. Hyperonymy / hyponymy in the lexical and semantic structure of language

Summary. The article highlights the concept of hyperonymy / hyponymy as a special semantic phenomenon, which certainly requires consideration of the words specifics concerning their belonging to parts of speech, the impact of categorial and lexico-grammatical semes on the mechanisms of interaction of hyperonyms and hyponyms that are belonging to one or another part of speech. In the framework of this research the circumstances of use and morphosemantic forms of hierarchical relations in the modern dictionary are defining, relationships that support these discursive realization with the organization of new vocabulary are revealing. It is noted that thus, the formation of hyperonymy / hyponymy relations is an important component of categorization and conceptualization that determine the process of units ordering in the mental lexicon. Hyperonymy / hyponymy relationships are seen as hierarchical organization of the elements of the semantic field based on the generic-specific relation as a type of semantic relationship between lexemes with a more specific and more general value that represents the inclusion of semantically homogeneous units in the relevant class of names and such ones, based on the relation of incompatibility – the property semantically homogeneous linguistic units. Hyponymy and hyperonymy is the organizing principle of vocabulary through the order of general nature of upregulated terms (hyperonyms) and subordinate terms (hyponyms). From a formal point of view we distinguish two types of relationships between hyperonyms and relevant hyponyms: 1) without formal relationship; 2) with formal relationship.

The lexeme can function as hyponym, and as hyperonym. Hypo-hyperonymy covers the classes of lexemes of “total meaning”: nouns, verbs, adjectives. Hypo-hyperonymy can be defined as the ratio of the power extensive in terms of belonging to one class (class of X is included to the class of referents of Y), intensional in terms of semantic features: semes in the general term are included in the seme of more specific term.

Hypo-hyperonymy is a logical ratio of unilateral implication. In its functioning hyponyms are separated from their hyperonym by certain restrictions of use, that are being investigated with the help of certain tests: negation, comparison, generic name, determination through specificator etc. Hyponyms and their hyperonym can enter such discursive structure: definition, enumeration, explanation of examples.

Key words: hyponymy, hyperonymy, hyperonym, hyponym, hypo-hyporonymy relationship, structural semantics.